

Ұ.К.Мұсабаева

Алматы университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының
кандидаты

ЕКІ НЕГІЗДІ СӨЙЛЕМ – ТҮПКІ ЖӘНЕ БАСТЫ СИНТАКСИСТІК ТҰЛҒА

Аннотация. Сөйлемдер – басты синтаксистік тұлға және коммуникативтік грамматикалық дербестігі бар тұлға. Ол пікірді жариялау үшін пайда болған. Пікір екі мүшелі: ол субъект пен предикаттан құралады. Пікірдің құрамындағы предикат мүше субъектіге тән сапаны, қимылды, әрекетті предикативті қатынас арқылы байланыстырады. Бұл мақалада екі бөліктен тұратын сөйлемнің құрылысы және оның синтаксистік жүйедегі орны қарастырылады.

Тірек сөздер: жай сөйлем, хабарлы сөйлем, синтаксис, грамматика

У.К.Мусабаева

Старший преподаватель Алматинского университета,
кандидат филологических наук

ДВУСОСТАВНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ – КОНЕЧНАЯ И ГЛАВНАЯ СИНТАКСИЧЕСКАЯ ФОРМА

Аннотация. Предложения – главная синтаксическая форма и форма с коммуникативной грамматической самостоятельностью. Она появилась, чтобы высказать мнение. Суждение двухчленное: оно состоит из субъекта и сказуемого. Сказуемое, содержащееся в суждении, связывает характерное субъекту-члену качество, жест, действие через предикативное отношение. В настоящей статье рассмотрено построение двусоставного предложения и его место в синтаксической системе.

Ключевые слова: простое предложение, повествовательное предложение, синтаксис, грамматика.

U.C.Musabaeva

Senior teacher of Almaty University, candidate of philological sciences

THE BASIC SYNTAX OF TWO-PART SENTENCE

Annotation. Sentences are the main syntactic unit with communicative grammatical independence. It appeared to publish the opinion. Opinion has two members: it consists of a subject and a predicate. The predicate in the opinion connects the qualities, actions, actions inherent in the member subject through the predicative relation. This article discusses the structure of a two-part sentence and its place in the syntactic system.

Keywords: simple sentence, sentence, syntax, grammar

Жай сөйлем типтерінің барлығы екі негізді хабарлы сөйлемді тірек етіп, соны түрлі грамматикалық құбылысқа түсіру арқылы жасалады. Осы процесс арқылы жасалған жай сөйлемдер тұрпағы жағынан тірек болған екі негізді хабарлы сөйлемдерден түрлі дәрежеде жуық-қашық болып көрінеді: *Көлік жүргізуші жағада отыр – Көлік жүргізуші жағада отыр ма? – Көлік жүргізушінің сол жағада отырғаны-ай! – Көлік жүргізуші жағада отырмағанда ше!* т.т. Екі негізді сөйлемдерді құбылтту, соған сүйеніп жаңа сөйлем типтерін жасаудың орнықты ережелері бар. Ол ережелердің қалыптасуы әрі тілдегі факторларға, әрі адамға тән психикалық факторларға бағынады.

Екі негізді хабарлы сөйлемнің синтаксистік жүйеде түпкі (базистік) структура, модель болуы тілдің генезисіне, тарихи даму процестеріне бағынышты.

Сөйлемдер – басты синтаксистік тұлға және коммуникативтік грамматикалық дербестігі бар тұлға. Ол пікірді жариялау үшін пайда болған. Пікір екі мүшелі: ол субъект пен предикаттан құралады. Сөйлем пікірді хабарлайтын тұлға болғандықтан, сол пікірдің баламасы болып қалыптасты да, бұл да екі мүшелі болып, бастауыш пен баяндауыш мүшелерді қалыптастырып құралды: бастауыш – пікірдің құрамындағы субъектінің баламасы, баяндауыш – пікірдің құрамындағы предикаттың баламасы. Пікірдің құрамындағы предикат мүше субъектіге тән сапаны, қимылды, әрекетті предикативті қатынас арқылы байланыстырады. Сонда ғана пікір құралады: *Тау жақындады. Тау биік.* Егер ол сапа, қимыл, әрекет субъектіге атрибутив болып байланысса, пікір құрылмайды. *Жақындаған тау. Биік тау.*

Сонымен, пікір субъект пен предикат мүшелердің қатынасынан құралады, басқа мүшелер субъект пен предикатты толықтырушылар. Екі негізді хабарлы сөйлемде де бастауыш пен баяндауыш предикаттық қатынасқа түсетін мүшелер (компоненттер).

Екі негізді хабарлы сөйлемдер құрамы жағынан пікірге балама ретінде қалыптасқан пікірге ең жуық келетін тілдік синтаксистік тұлғалар. Сондықтан да ол түпкі (базистік), әрі бастауыш конструкция болып саналады.

Пікір құрғанда субъектіні қатыстыру, содан кейін предикатты қатыстыру кісінің танымдылық талпынысына бағынышты болады.

Солдай болғандықтан, сөйлемді құрауда бастауышты атау, содан кейін баяндауышты қатыстыру да осы танымдық, әрі коммуникативтік талпынысқа сай жүреді.

Бұл процесті XX ғасырдың өзінде логиктер байқап, былай айтып берген болатын. «Пікір (болымды) көбінесе адам ойлауының мына сипаттағы операциясы бойынша құралады деп есептеледі: бір ұғымға бір анықтағыш (сипаты немесе байланысы) қатыстырылады (аналитикалық немесе синтетикалық жолмен). Мұндай анықтама нақты емес, дәл емес, ол мәселенің шын мәнін күңгірттендіріп жібереді. Күңгірттендіреді дегеніміз – ол субъект ретінде аталған ұғымды адам санасында нақты бір белгілер арқылы көрінетін етіп сипаттайды. Шындығына келсек, мәселе тіпті оңдай емес. Шын мәнінде пікірдің құрамына енетін субъект ретінде адам түгел тани алмаған, тануға талпынған зат қатысады, оны субъект ретінде атаған сөз (бастауыш) қамтитын сапа, сипат адамға толық емес болып көрінеді, адам ол мағлұматқа қанағаттанбайды. Жаңа пікір үшін ол зат, яғни белгісіз, жай бір зат. Ол заттың ой иесі адамға қажет сипаттары ендігі пікір арқылы ашылады. Бастауыш сол ой танымын деген затты көрсетеді, атайды, оған қатысты сапа, қасиет ізделінетінін меңзейді. Баяндауыш мүше затқа қатысты, адамға қажет болған жаңа сапаны қатыстырады».

М.И.Каринский айтқан бұл пікірді қазіргі заманғы логиктердің, лингвистердің түсінігіне лайықтап айтсақ, былай болып шығады. *Сексеуіл үлкен екен* деген сөйлемде танылуы тиіс затты атап тұрған сөз – *сексеуіл*. Ол – бастауыш. Сөздің мағынасы мына

компоненттерден тұрады. 1) өсімдік, 2) дінгекті, 3) биік, 4) құмды жерде өсуге бейімделген. Бұл сигнификативтік мағына дәл осы сөйлеу процесі үстінде ескерілмейді, сөйлеуші үшін оның қажеті жоқ. *Сексеуіл* сөзі тек денотативті мағынасы арқылы сөйлемге қатыстырылып тұр: денотативті мағынасы – бір белгілі затты атау, мезгеу (бұл тұста нақты сексеуіл аталған). Осы зат (сексеуіл) туралы білгісі келіп, хабарлау үшін қажет болып тұрған сапа, сипат «үлкен». Бұл сапа, сипат баяндауыш сөз арқылы аталады: *Сексеуіл үлкен екен. Үлкен* сөзі баяндауыш ретінде тек сигнификативтік мағынаны хабарлайды. Баяндауыш арқылы білдіріліп, предикативтік сапа, сипат, ісқимыл субъект бойында үнемі сақталатын сапа, сипат емес. Ол – өзгермелі сапа, сипат. Субъектіге тұрақты тән болатын сипат, сапа сол сөздің (субъект ретінде жұмсалған сөздің) 1) дінгекті, 2) биік, 3) құмды жерде өседі. Баяндауыш арқылы қатысатын сапа, сипат сөйлеуші немесе тыңдаушы үшін тек бір мезгілде нақты ситуацияда, жағдайда керек болғандықтан аталады.

Сөйлемнің, оның басты компоненттерінің адамның таным, ізденіс әрекетіне қатысы жөнінде ХХ ғасыр аяғында айтылған өте орынды тұжырым бүгінгі лингвистикалық ғылымда көп ескерілмей жүр. Бірақ кезінде бұл тұжырым кең қолдау тапқан болатын. Мысалы, Л.Н.Якубинский 1931 жариялаған еңбегінде «Сөйлемге біздің тұсымыздағы тілдің даму дәрежесі, дүние танымымыздың сипаты тұрғысынан қарағанда, бастауыштың абстрактілігін азайту (жою) үшін құрылған тұлға деп анықтама береміз. Оның абстрактылығын жою үшін ол конкреттеуші, оның қызметін, қатысатын, көрсететін сөздермен, ең алдымен, баяндауышпен бірлікте қаралады» деген болатын.

Екі негізді сөйлемнің қалыптасуы, синтаксистік жүйедегі орны міне, осындай.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М., 1988. – 42 с.

[2] Каринский М.И. Классификация выводов. Избранные труды русских логиков ХХ века. – М., 1956. – 24 с.

[3] Якубинский Л.П. Проблемы синтаксиса в свете нового учения о языке//Материалы к докладам на Ленинградской городской конференции педагогов-словесников. – Л., 1931. – 15 с.